

Overijsselse Historische Bijdragen

Overijsselse Historische Bijdragen

*Verslagen en mededelingen van de Vereniging tot beoefening van
Overijsselsch Regt en Geschiedenis*

129e stuk 2014

ISBN 978-90-8704-486-2

© 2014 Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis

www.vorg.nl

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord Lydie van Dijk	7
De Diepenheimse kroniek Schrijver, datering, betrouwbaarheid, tekstoverlevering, vertaler en editie Hein Jongbloed	9
Overijssel in de beschrijving van de Bourgondische Kreits door Caspar Merian uit 1654 Clemens Hogenstijn	61
Van Overijsselse wapenkaart tot Overijssels adelstaferaal Georg Hartong	83
Twee konterfeitsels van de heer van Almelo te paard Jean Streng	87
Trouwen in Twente: huwelijken en demografische patronen in Almelo, Oldenzaal en Ootmarsum 1641-1794 Cor Trompetter	91
De Maatschappij van Weldadigheid in Overijssel Frits Schmidt	125
De totstandkoming van de voormalige katholieke kerken van Kuinre Zeno Kolks	165
Belgische vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog, niet de schoonste pagina in de geschiedenis van Twente Wim Nijhof	173

De cultuurhistorische waarden van landgoed Heerlijkheid De Eese Een landschapsbiografie <i>Harry Bouwman</i>	189
Literatuursignaleringen	217
Auteurs	222

Voorwoord

In deze bundel treft u zeer verschillende aspecten van de geschiedenis van Overijssel aan, van de archeologie op landgoed Heerlijkheid De Eese tot de opvang van Belgische vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog.

Twee artikelen hebben betrekking op kaarten van Overijssel. De Latijnse titel van de Overijsselse wapenkaart, in de zeventiende eeuw uitgegeven door drukker Gerrit Tydeman, is niet goed vertaald. Dit legt Georg Hartong uit in zijn artikel 'Van Overijsselse wapenkaart tot Overijssels adelstafereel'. Het andere artikel gaat over Caspar Merian. Hij is de zoon van Matthaeus Merian. De erven van Matthaeus Merian gaven de serie 'Topographia Germaniae' uit. Deel zestien van de aanvankelijk negenentwintig verschenen delen is de Bourgondische Kreits, dat betreft de Zeventien Provinciën der Verenigde Nederlanden. De eerste druk van dit deel verscheen in 1654. Clemens Hogenstein geeft in het artikel aan hoe Merian aan zijn teksten kwam en welke afbeeldingen hij gebruikte en welke Overijsselse steden beschreven worden.

Het artikel van Hein Jongbloed betreft het rond 1338 verschenen handschrift De Diepenheimse kroniek, geschreven door dorpspastoor Albert. Deze pastoor was van vóór 1306 tot 1343 werkzaam in Diepenheim. Een aantal jaren was hij tevens huiskapelaan van de graven van Dale-Diepenheim. Jongbloed behandelt de kroniek in vogelvlucht en toont ook aan hoe betrouwbaar deze kroniek is.

Ook kunstgeschiedenis komt in deze uitgave aan de orde, maar wel aan de hand van rekeningen. De kunstschilder Derck van Loonen presenteerde in 1677 rekening bij de heer van Almelo, Adolf Hendrik van Rechteren, zo beschrijft Jean Streng. De nota was voor uitgevoerde werkzaamheden in opdracht van zijn voorganger, Zeger van Rechteren tot Almelo die in 1674 was overleden. Twee van de schilderijen die op deze rekening stonden betroffen de heer van Almelo te paard.

Cor Trompeter heeft in deze bundel een demografisch artikel geschreven over trouwen in Twente. Waar haalde men in de zeventiende en achttiende eeuw zijn partner vandaan? En wat was het effect van het huwelijksgedrag op de ontwikkeling van de omvang van de bevolking?

De stormvloed in 1825 verwoestte de katholieke kerk in Kuinre. Zeno Kolks beschrijft de vorm van de nieuw gebouwde kerk, wie de bouwmeester was, maar ook welke kosten hiermee gemoeid waren.

Na het vertrek van de Fransen begin negentiende eeuw heerste er grote armoede in Nederland. Voor de bestrijding hiervan stichtte de Maatschappij van Weldadigheid de vrije kolonie Willemsoord en de strafkolonie Ommerschans. De meest spraakmakende figuur achter de opzet van deze koloniën was Johannes graaf van den Bosch. Frits Schmidt laat in zijn artikel duidelijk blijken hoe moeilijk het was deze koloniën in stand te houden, vooral financieel gezien. In Willemsoord woonden de armen in kleine woningen, Ommerschans was een bedelaarskolonie waar straf toezicht werd gehouden.

Een andere manier om hulp te bieden komt tot uiting in het artikel van Wim H. Nijhof. Bij het begin van de Eerste Wereldoorlog was ongeveer de helft van de Belgische vluchtelingen in Overijssel, 4700, in Twente ondergebracht. Het waren naast mannen vooral arme vrouwen en kinderen. Geprobeerd werd voor hen werk te vinden. Niet alle burgemeesters en de Commissaris der Koningin ontvingen deze mensen met open armen. De ervaringen met de vluchtelingen waren niet in alle steden goed. De CdK suggereerde daarom aan de burgemeesters ze terug te sturen.

Heerlijkheid De Eese in de Kop van Overijssel heeft een hoge historische waarde. Diverse gebouwen op het landgoed zijn als afzonderlijke rijksmonumenten geregistreerd. De kern van het landgoed is aangemerkt als Complex Cultuurhistorische Buitenplaats. Harry Bouwman beschrijft uitgebreid wat er in de loop van de tijd veranderd is op dit terrein en wie de eigenaren waren.

De redactie wenst u veel leesplezier!

Namens de redactie
Lydie van Dijk

De Diepenheimse kroniek

Schrijver, datering, betrouwbaarheid, tekstoverlevering, vertaler en editie

Het originele geschrift waarop de bovenstaande titel betrekking heeft, heeft als titel *StamChronijcke des Huisen Diepenhem* en wordt doorgaans ook zo aangeduid. Wie precies de term ‘stamkroniek’ eraan verbonden heeft weten we niet. Het is goed mogelijk dat die pas dateert uit de tijd dat de oorspronkelijk Latijnse tekst in vroegmodern Nederlands werd vertaald. De term ‘stamkroniek’ houdt verband met de inhoud en opbouw van de kroniek. Die behandelt namelijk min of meer generatiegewijs de oorspronkelijke familie Van Diepenheim, de daaruit voortgekomen heren van Ahaus en tenslotte het gravenhuis van Dale, dat in het laatste kwart van de twaalfde eeuw door huwelijk in Diepenheim opvolgde. Toch doen we de kroniek onrecht als we hem als een opgetuigde stamboom zouden beschouwen. Ik vermijd daarom liever de term ‘stamkroniek’ en noem het geschrift ‘de Diepenheimse kroniek’. Dat is duidelijk en adequaat, want er is – tot dusver althans – maar één kroniek tot ons gekomen die hoofdzakelijk over Diepenheim gaat.

In de loop van ruim twee eeuwen is de tekst driemaal volledig uitgegeven, in 1779, 1782 en 1998.¹ Alle drie drukken verschenen in Overijssel, maar zonder noemenswaardig tekstkritisch commentaar of onderzoek naar overlevering en betrouwbaarheid. De laatste editie vertoont zelfs, naast wat gebreken in de tekstweergave, aanmerkelijke misvattingen over interpretatie en toeschrijving. Pas in 2007 verscheen voor het eerst een analyse van de inhoud en het ontstaan van de kroniek die aanspraak heeft op de kwalificatie ‘behoorlijk’. Maar dat gebeurde aan de andere zijde van de Nederlands-Duitse grens, in een grondige studie over de heren van Ahaus en hun heerlijkheid. Een editie van de tekst werd er niet bij geleverd.² Ontegenzeggelijk betekende deze Duitse studie een aanmerkelijke verbetering in onze kennis van en over de Diepenheimse kroniek. Op een aantal wezenlijke punten handhaafde de auteur van deze analyse voorbehoud dat bij aandachtige beschouwing overbodig zal blijken.

In deze ‘Overijsselse historische bijdrage’ zal ik aantonen dat de Diepenheimse kroniek oorspronkelijk in het Latijn is geschreven en in zijn overgeleverde vorm een vertaling is. De Latijnse redactie dateert van niet lang na 1335; het jaar 1338 komt even om de hoek kijken maar veiligheidshalve zullen we het houden op ‘rond 1340’.

Iedere twijfel over de schrijver van de Latijnse versie kan gevoeglijk vervallen: auteur van de kroniek was de Diepenheimse dorpspastoor Albert. Hij is in Diepenheim voor het eerst aantoonbaar op 19 maart 1304 en voor het laatst op 12 maart 1343. Hij heeft ook gefungeerd als huiskapelaan van de graven van Dale-Diepenheim, maar met de overdracht van de heerlijkheid Diepenheim aan de bisschop van Utrecht op 17 januari 1331 is aan die nevenbetrekking een eind gekomen. De vertaling van Alberts geschrift in vroegmodern Nederlands is hoogstwaarschijnlijk omstreeks 1615 vervaardigd door de latere bouwheer van het tegenwoordige Huis Diepenheim, Bernhard (Berend) Bentinck (1597-1668).

Alleen al door zijn ouderdom is de Diepenheimse kroniek dus een respectabel document. Over de inhoudelijke betekenis ervan hebben we het dan nog niet eens gehad. Meer dan één reden verplicht ons dus om deze kroniek te behandelen en te waarderen als het kostbare kleinood dat hij is en ook altijd al geweest is. Ziedaar de bedoeling van dit opstel. Voor dat doel zullen we de inhoud van de kroniek regelmatig nodig hebben. Ik begin daarom met een korte weergave daarvan. Tussen vierkante haken [] verwijs ik naar de tekstregels van de als bijlage aangeboden teksteditie. Tekstelementen uit de kroniek die we later nog nodig hebben citeer ik in cursief. In het vervolg van het betoog kom ik op die elementen dan terug.

De kroniek in vogelvucht

De kroniek laat het geslacht Van Diepenheim beginnen met een Bernard [13]. Deze bezat Diepenheim als patrimonium en werd door de keizer *wegen sijne ridderlicke daden* getraceerd op *dat Castell van Ahauss met sijnen toebehoer* [18-20]. Bernard had twee zoons, Wolbert en Lephard [21]. Lephard beërfde Ahaus [22]. Die Ahauser staakte zich voort met Lephards zoon Johan [24], diens zoon Godfried [26] en Godfrieds kinderen Johan (II) en Aleid [28]. Johan II sneuvelde op een slagveld *int Landt toe Meissen* [30].³ De heerlijkheid Ahaus verviel toen aan zijn zuster Aleid en haar echtgenoot Otto van Horstmar [36-37]. Uit dat huwelijk sproot een zoon Bernhard, die een befaamd ridder werd [37-38].

De andere zoon van stamvader Bernard, Wolbert, beërfde Diepenheim [42]. De kroniek noemt hem *dicklyvich* [43]. Zijn residentie was een burcht naast de watermolen, zoals volgens de kroniekschrijver in zijn tijd nog te zien was bij Diepenheim [45-46]. Wolbert hield er een kapelaan Alert op na, de eerste priester die Diepenheim heeft gekend [46-47]. Met de heren van Goor ontstond een slepende oorlog over een waterloop of watergang van Wolbert van Diepenheim, die de heren van Goor wilden verleggen. Maar Wolbert behield de overhand en ter bezegeling van de vrede huwde hij een Goorse herendochter genaamd *Gysela* [48-57].

Wolbert en Gysela kregen twee zoons, Lephard en Franco [59], en drie dochters, waarvan één naar *Velen* huwde en een andere naar *Starensteden of Sypensteden* [60-61]. De

derde trad in in een klooster genaamd *Asserdhe* [62]. Beide zoons werden *temelickes* old maar kwamen te overlijden zonder erfgenamen [63]. De opvolging kwam toen te lopen via de jongste van de drie dochters van Wolbert, *Regewijn*, die voor dat doel teruggehaald werd (*revociert*) uit het klooster om te huwen met Hendrik graaf van Dale [64-69].

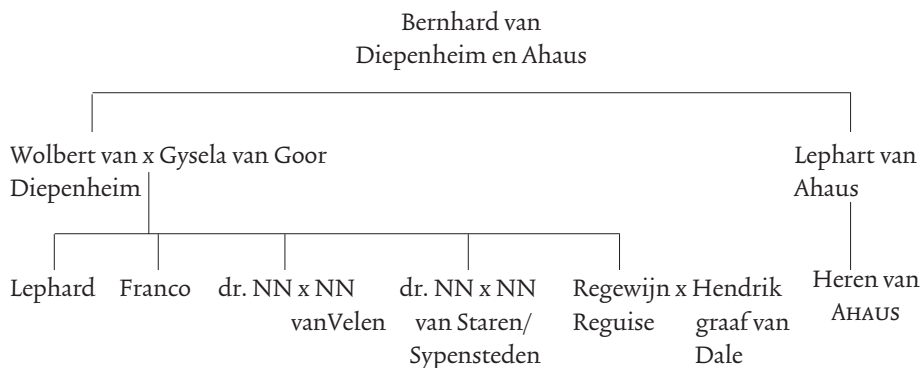
Hendrik (I) van Dale heeft eerst gefortificeert dat Casteel toe Diepenhem op dieselvige plaetse, daer het noch is gelegen [73-74]. Hij overleed op 21 juli – het jaar wordt niet genoemd – en werd volgens zijn wens begraven in een klooster genaamd *Marsche*, uitgezonderd zijn ingewanden die in de kerk van Markelo werden bijgezet [75-78]. Daar had hij eerder al een memorie gesticht voor de voorouders en nazaten van zijn echtgenote *Reguise* [79-82]. Zijzelf werd in de Markelose kerk bijgezet [85-89]. Bij leven had zij een kapel – naar uit het vervolg blijkt: bij de burcht Diepenheim – gesticht en daarvoor door de kapelaan Everhard, die ook al haar man had gediend, een missaal laten vervaardigen [89-95]. Ook de tweede Diepenheimse kapelaan heette trouwens Everhard. Deze werd later pastoor van Markelo en nog later van Metelen [99-103].

Graaf Hendrik en *Reguise* hadden een zoon Otto, die aan de kapelaan van Diepenheim een rente van zes mud rogge uit *Wolberinck* schonk [107-110]. Deze Otto raakte gehuwd met *Rijcken* dochter van de graaf van *Altena* [112-113]. Van hun kinderen bleven twee in leven [114-116], de opvolger Hendrik II en een Everhard die kanunnik te Deventer werd [116-120]. Graaf Otto bewerkstelligde op aandrang van zijn kapelaan Willem de afscheiding van de parochie Diepenheim van die van Markelo [124-129]. De oorkonde van de Utrechtse bisschop Otto van Lippe betreffende die parochiesplitsing en kerkwijding is met het jaartal 1214 in de kroniek opgenomen [130-184]. Diezelfde bisschop Otto sneuvelde volgens de kroniek drie jaar later tegen de Drenthen [185-188].⁴ Graaf Otto overleed in 1232 en werd in Markelo begraven [188-189]. Zijn weduwe stelde het jaar daarop de pastoor van Markelo schadeloos voor het nadeel dat hij had ondervonden van de parochiesplitsing [190-197] – de desbetreffende oorkonde en een daarmee samenhangende kwijting van 1237 zijn eveneens in kroniek opgenomen. [199-260] Na overlijden van Otto I van Dale hertrouwde Richarda met een heer van *Lur* [198-199].

Otto's zoon Hendrik (II) van Dale huwde Bertha van Bentheim, dochter van graaf Boudewijn [264-268]. Uit dat huwelijk kwamen een zoon, Otto, en een dochter, Catharina, voort [269-270]. Catharina huwde met de Hollander Simon van Haarlem [270-271]. Bertha overleed jong en werd begraven te Markelo [272-273], waarna Hendrik II hertrouwde met Aleid van *Voerstelle* bij Den Bosch. Dat tweede huwelijk bleef kinderloos [274-276]. Ten tijde van Hendrik II en Bertha was een Daniël pastoor te Diepenheim. Deze liet op eigen kosten het mettenboek vervaardigen [277-282]. Zijn opvolger was pastoor Derrick, die onder achtereenvolgens Hendrik II, diens zoon Otto II en kleinzoon Willem diende. Derrick ging over tot de aankoop van een pastorie en liet groot onderhoud aan de Diepenheimse kerk verrichten [282-299].

Otto II van Dale huwde *Kunnegundis* of *Kunne* van Bronckhorst [302-306]. Uit het

De heren van Diepenheim volgens de Diepenheims kroniek

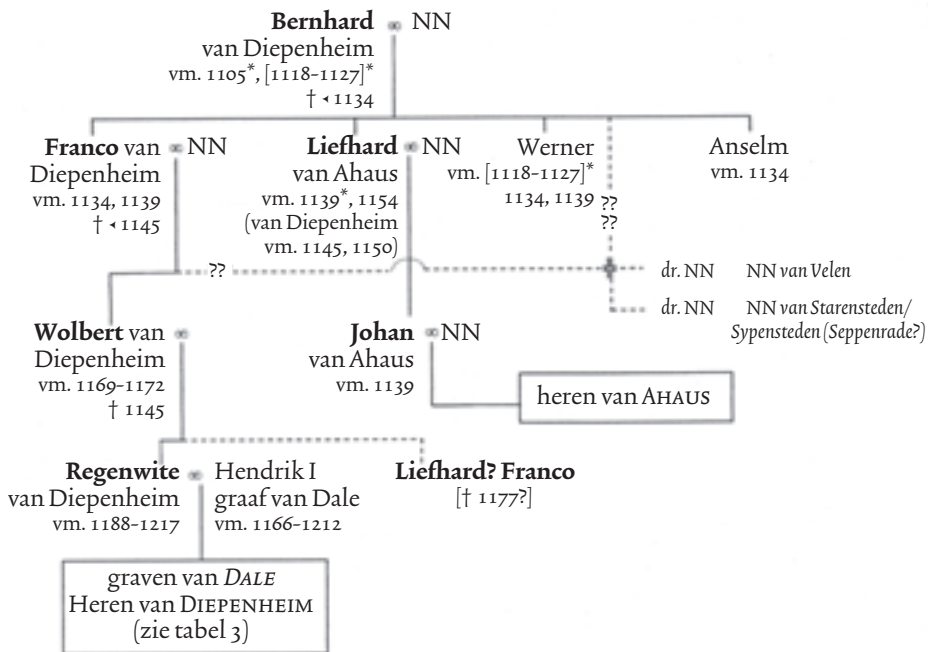
huwelijk stamden twee zonen en drie dochters. Van de dochters huwde Bertha volgens de kroniek achtereenvolgens met Steven van Anholt en Godfried van Borculo, Ermgard met Herman van Lüdinghausen en Catharina tenslotte met Herman van Gemen [307-311]. Hun aller vader Otto trok de rente van drie mud rogge per jaar weer in die zijn vader voor zijn memorie aan de kerk had gegeven [312-316].

Van Otto's twee zonen was de oudste, Willem, de opvolger. Hij huwde met Richarda van Arnsberg. Het paar kreeg één dochter, Kunne [318-321]. Willem werd bij Soest (D) tot ridder verheven [323]. Hij voorspelde op 22 februari 1306 aan zijn kapeiaan Albert zijn eigen dood en overleed inderdaad enkele weken later, op 21 maart 1306 [324-327]. Albert was de opvolger van Derrick als pastoor van Diepenheim en huiskapelaan van de heren aldaar. Albert ruilde nog met graaf Willem de toenmalige pastorie voor een ander en beter onderkomen [328-333]. Na vergroting en verfraaiing van de kerk onder leiding van Albert werd die opnieuw gewijd door ene Herman van de orde van Johannes de Doper, tevens *Vellowilleneser* bisschop [333-345]. Albert bewerkstelligde ook dat de kerk, gewijd aan Johannes de Doper, de apostel Johannes en aan de heilige Marij und sijner metgesellen, begiftigd werd met het erve Gijsbertinck of Sijbertinck in Holten [345-346].

De broer Hendrik van Willem van Dale werd geestelijke en was thesaurier van de kerk van Bremen en proost van Deventer. Hij werd begraven in het koor van de Lebuinuskkerk te Deventer [347-351]. Op aandringen van pastoor Albert hebben Hendrik, zijn broer Willem en diens dochter de kerk van Diepenheim begunstigd met het erve Gijsbertinck of Sijbertinck in Holten [351-354].

Willems dochter Kunne of Kunigunda huwde met Willem van Bocscelle [358-360]. Dit echtpaar droeg in 1331 de heerlijkheid Diepenheim en de graafschap van Dale met vazallen, borgmannen, toebehoren en horigen, over aan Johan van Diest bisschop van Utrecht, met de voorwaarde dat men de vazallen in hun bestaande recht zou

De heren van Diepenheim naar tegenwoordige opvattingen

handhaven [361-368]. Enkele jaren later, op 24 augustus 1335, overleed Kunigunda [368-370].

Daarmee sluit de kroniek af: Finis [371].

De kroniek in 260 jaar geschiedschrijving (1747-2007)

De eerste die de Diepenheimse kroniek met een (vrijwel) volledige druk onder de aandacht van de geschiedschrijving heeft gebracht was de Diepenheimse predikant W. Chevallerau. Hij drukte het geschrift af als bijlage bij zijn 'leerrede' ter gelegenheid van honderdste verjaring van de bouw van Diepenheims nieuwe kerk in 1679. Daarin ging hij aan de hand van de kroniek ook uitgebreid in op de Diepenheimse, Overijsselse en wereldgeschiedenis. Chevallerau's druk vertoont enkele omissies van overigens ondergeschikt belang ten opzichte van het afschrift van Nunning dat zo dadelijk aan de orde komt. De Diepenheimse predikant had de moedertekst 'door een gunstige hand bezorgd' gekregen, maar over degene aan wie die hand toebehoorde en over de verblijfplaats van de moedertekst hulde hij zich in stilzwijgen. Wel gaf hij gelukkig ook de drie in het Latijn gestelde aantekeningen weer die

naar zijn eigen mededeling ‘achter de laatste bladzijde’ van de kroniek waren toegevoegd, maar het was hem niet gebleken van wie die aantekeningen afkomstig waren.⁵ Drie jaar later drukte J.W. Racer de kroniek opnieuw op basis van Chevallerau’s editie met incidenteel iets afwijkende schrijfwijzen. Racer handhaafde de aantekeningen en Chevallerau’s verantwoording daarbij. Zelf voegde Racer enige verklarende annotatie toe maar ook hij zweeg over de verblijfplaats van de moeder-tekst.⁶

Daar bleef het bij tot in 1959. In dat jaar vond Ter Kuile de kroniek namelijk ‘wel een betrouwbare indruk’ maken, maar aanvaardde niet zonder meer de ‘beweerde scheiding van Diepenheim en Ahaus in zo oude tijden’ bij gebrek aan ondersteunende brongegevens. Tussen 1963 en 1968 moet hij vervolgens kennis gekregen hebben van het bestaan van een afschrift uit 1715 dat de Vredense kanunnik-schoolmeester en geschiedkundige Jodocus Hermannus Nunning (1675-1753) heeft nage-laten. Rond 1970 heeft Ter Kuile daarvan ook een fotokopie verworven voor het toenmalige Rijksarchief in Overijssel, inmiddels opgegaan in het Historisch Centrum Overijssel (HCO) te Zwolle.⁷ Carasso-Kok meldde desondanks in 1981 dat van deze ‘kroniek over de heerlijkheid Diepenheim’ van een anonieme schrijver de ‘verblijfplaats onbekend’ en een ‘handschrift niet voorhanden’ was.⁸

In 1998 heeft Grabandt vervolgens bij zijn geschiedschrijving van Diepenheim tot 1331 de kroniek naar die Zwolse fotokopie opnieuw als bijlage gedrukt. Ernstiger dan wat onzuiverheden in zijn tekstweergave zijn de misvattingen die hij uitschreef over het ontstaan en de overlevering van het geschrift. Dat betreft in het bijzonder de suggestie dat Nunning zelf de auteur van de kroniek geweest zou zijn en dat diens publicatie van 1747 een Ahauser tegenhanger ervan zou voorstellen.⁹ Die publicatie, in het Latijn, was de eerste en enige aflevering van een niet voortgezette reeks. Daarin beschreef hij historische gedenkwaardigheden van tien Westfaalse kerspels waarvan de namen met A of B beginnen. Aan de kerspels met namen beginnend met de letters C-Z is Nunning niet meer toegekomen. In de paragraaf over Ahaus nam Nunning als aantekening 10 het eerste deel van de Diepenheimse kroniek op, vanaf het begin tot en met de passage over Bernhard van Horstmar, ofwel tekstregels 1 t/m 38 van de hierna volgende editie. Voorafgaand daaraan omschreef hij de kroniek als ‘een korte Diepenheimse kroniek in de volkstaal die hoewel onuitgegeven, vanwege zijn gedetailleerde aaneenschakeling van tot nu toe onbekende zaken beslist de moeite van het uitgeven waard is.’ Na deze partiële druk maakte Nunning zelfs – maar ook dat in het Latijn – melding van zijn eigen afschrift van 1715: ‘De betekenis van zijn historisch-genealogische inhoud heeft ons er in het verleden toe aangezet om deze kroniek te voorzien van wat aantekeningen en opmerkingen en hem toe te vertrouwen aan onze bibliotheek, totdat hij hetzij door de vlijt van latere generaties hetzij door onze eigen studiezin in druk zou zijn gebracht.’¹⁰ Als aantekening 11 voegde Nunning in 1747 een genealogische tabel toe van de dynastie van Ahaus tot aan hun uitsterven begin vijftiende eeuw. Naar eigen